

Laura-Elina Aho

Suomalainen Teatteri ja kansallisuuden sukupuolittunut kuvasto. Suomalaisen Teatterin ohjelmisto 1872–1882 ja näyttelijä Ida Aalberg suomalaisuuden naishahmoisen henkilöitymän instrumentteina

FM Laura-Elina Ahon teatteritieteen alaan kuuluva väitöskirja tarkastettiin 3.2.2023 Helsingin yliopistossa. Vastaväittäjänä toimi professori Hannu Salmi (Turun yliopisto). Kustoksena toimi professori Hanna Korsberg.

Väitöstutkimukseni kohteena on Suomalaisen Teatterin rooli fennomaanisen kansallisuuskuvaston rakentumisessa. 150 vuotta sitten perustettu Suomalainen Teatteri, jonka nyt tunnemme Suomen Kansallisteatterina, perustettiin aikana, jolloin ajatus suomalaisesta kansallisuudesta oli aktiivisesti työn alla. Teatteri oli elimellinen osa fennomaanista kansallisuuden luomisen projektia. Olen työssäni tarkastellut sitä, miten Suomalainen Teatteri osallistui kansallisuuden kokemuksen ja siihen liitettyjen ideaalien tuottamiseen sekä suomalaisuuden naishahmoisen henkilöitymän – myöhemmän Suomi-neidon hahmon – muodostamiseen.

Teatterintutkimuksen ohella tutkimus asettuu ennen kaikkea historian-, sukupuolen-, ja kulttuurintutkimuksen kentille. Se hahmottuu myös osana yleiseurooppalaisen kulttuurinationalismin tutkimusta, jossa keskiössä ei ole suomalaisuus sinänsä, vaan kansallisuuskokemuksen rakentuminen, sen muodot ja osallistujat teatterin kontekstissa.

Mistä tahansa tutkimussuunnasta katsottuna 1800-luku näyttäytyy äärimmäisen moninaisena ajanjaksona. Vuosisadan kuluessa syntyi lukemattomia aatevirtauksia. Nationalismi näyttäytyy kuitenkin merkitykseltään erityisenä tähän päivään ulottuvien niin poliittisten kuin kulttuuristenkin vaikutustensa osalta. Kansallisuusajattelu on lyönyt leimansa länsimaisiin yhteiskuntarakenteisiin, kulttuuriin käytänteisiin ja merkityksiin. Se vaikuttaa siihen, miten havainnoimme ja käsitteellistämme esimerkiksi yksilön ja yhteisön suhdetta, yhteiskunnallisia ryhmiä, sukupuolia sekä ”omaa” ja ”vierasta” niin pienessä kuin suuressakin mittakaavassa.¹

Humanistisissa tieteissä kansallista kehystä on jo pitkään pyritty purkamaan. Myös oman tutkimukseni lähtökohtana on käsitys kansallisuuksista ja kansakunnista historian saatossa luotuna rakennelmina. Kansalliset identiteetit ovat tuloksia pitkistä prosesseista, joissa niitä on sekä tietoisesti että tiedostamatta tuotettu ja vakiinnutettu toistamalla tietynlaisia kuvastoja, kertomuksia, myyttejä ja symboleja.

Kollektiivisen kansallisuuden aktiivinen muodostamisvaihe ajoittui Suomessa 1800-luvun jälkipuolelle. Vielä vuosisadan alussa, Suomen aluetta Venäjään liitettäessä ei ollut olemassa yhtenäistä ajatusta Suomen kansasta, kansakunnasta tai kansalaisista, ei mitään sellaista, joka jollakin perustavalla tavalla yhdistäisi erisäätöiset ihmiset etnisen, kielellisen tai kulttuurisen ykseyden perusteella yhdeksi poliittiseksi toimijaksi.² Suomalaisen kansallisuusprojektin taustalla olivat yleiseurooppalaiset aatevirtaukset. Lähtökohtaisesti oli kyse kulttuurisen yhteisön luomisesta. Vuosisadan puolivälin jälkeen mukaan tuli voimakas kieliajattelu. Fennomaanit alkoivat ajaa suomen kielen valta-asemaa ja ruotsin kielen syrjäyttämistä poliittisesta ja kulttuurisesta valta-asemasta. Tämä johti kieliryhmien suhteiden kärjistymiseen ja voimakkaaseen, monia yhteiskunnan osa-alueita käsittäneeseen polarisaatioon.

Erilaisten identiteettien rakentamiselle on keskeistä, että tiettyjä merkkejä ja merkityksiä toistamalla haluttu viitekehys alkaa näyttää ja tuntua luonnolliselta, ikään kuin itsestään selvältä. Tämä päti myös fennomaaniseen suomalaisuusprojektiin. Sen tavoitteena oli kollektiivinen kokemus ja käsitys kansallisuudesta, jolla on tietty alkuperä ja muuttumaton olemus. Keskeistä oli niin ikään nationalististen pyrkimysten esittäminen luonnollisina ja väistämättöminä.³ Tässä prosessissa taiteilla oli keskeinen, välineellinen rooli. Ei ole sattumaa, että eri taiteenlajeja ja taideinstituutioita rakennettiin voimakkaasti juuri tuolloin. Synnytettyjen instituutioiden rakenteisiin ja olemassaoloon sidottiin samalla ajatus siitä, että ne tuottavat suomalaista kulttuuria ja kuvaavat kansallisia erityispiirteitä.

1 Salmi 2002, 64, 148–149.

2 Pulkkinen 1999, 122–123.

3 Esim. Salmi 2002, 67.

Teatteri ja sukupuolikuvasto kansallisuuden tuottamisessa

Teatterin merkitys yhteiskunnallisena tekijänä, kokoontumis- ja näyttäytymispaikkana oli ymmärretty jo ennen kansallisuusaatteen mukaan tuloa. 1800-luvun lopulla teatteri loi kuitenkin puitteita myös rakentumassa olleelle julkiselle keskustelukulttuurille. Teatteri olikin muotoutumassa olleen sanomalehdistön tavoin keskeinen osa aikakaudella tapahtunutta julkisen yhteiskunnan rakentumista.

Suomalaisen Teatterin perustamisen taustalla olivat keskeiset fennomaanivaikuttajat ja toiminta-ajatus oli julkilausutun fennomaaninen: tehtävänä oli sitoa kieli ja kansallisuus yhteen kasvattamalla ”kansallisia” taiteilijoita ja rakentamalla suomalaista identiteettiä ”kansallisten” aiheiden kautta. Teatteri nähtiin tässä roolissa erityisenä suhteessa muihin taiteisiin. Ajatus teatterista ihmiseen tehokkaasti vaikuttavana, jalostuttavana tekijänä tuli Suomeen saksalaisen kansallisromantiikan mukana. Keskeistä oli ideaalien välittäminen. Elämää ei pyritty teatteritaiteessa tuolloin näyttämään sellaisena kuin se oli, vaan tarkoitus oli osoittaa ihmiselle se, mihin tuli pyrkiä.

Keskieurooppalainen kulttuurinationalismi oli tuonut mukanaan myös ajatuksen, jonka mukaan aito ja alkuperäinen kansallinen kulttuuri sijaitsi talonpoikaudessa ”kansassa”. Fennomaanisivistyneistö loikin itselleen kuvitelman ulkoisten vaikutteiden ulkopuolella säilyneestä ”suomalaisesta kansasta”, joka haluttiin nähdä viattomana, yksinkertaisena ja muuttumattomana suomalaisuuden alkulähteenä. Alkuperäisyyden ja muuttumattomuuden ohella kansallisuusajattelulle keskeiset jatkuvuuden, kunnian, puhtauden ja haavoittuvuuden käsitteet olivat sellaisenaan varsin abstrakteja. Ideaalien ilmaisemiseen tarvittiinkin arkipäivään linkittyviä, konkretisoivia symboleja. Tässä naisuus ja naiskeho ovat toimineet välineinä.

Naishahmoisten vertauskuvien universaali käyttö juontaa juurensa kauas menneisyyteen. Naisuus on historiallisesti hahmottunut mieheyttä voimakkaammin yleisten ideaalien, käsitteiden ja moraalisten arvojen ilmaisijana. Naisen on sukupuolena nähty ilmaisevan asioiden tilaa, luontoa, pysyvyyttä, passiivista muuttumattomuutta, miehen hahmottuessa aktiivisena kulttuurisena toimijana, yksilönä. 1800-luvun kuluessa sukupuoliin liitetyt kuvastot nousivat kuitenkin erityisellä tavalla keskiöön. Nationalistiset liikkeet omaksuivat sukupuoliin ja ennen kaikkea naiskehoon linkittyvän kuvaston ja symboliikan ilmaistakseen ajatusta kansallisuudesta, sen toivotusta luonteesta ja sisäisestä dynamiikasta. Tätä tuki samaan aikaan länsimaissa käynnissä ollut, porvarillisen, kaksijakoisen sukupuoli ajattelun tuottaminen ja vakiinnuttaminen. Aikakauden yhteiskunnallisessa keskustelussa pyrittiin määrittelemään sukupuolten – mutta ennen kaikkea naiseuden – toivotut ominaisuudet ja yhteiskunnallinen rooli. Sukupuolittuneiden mielikuvien teho perustui naiskehon reproduktiiviseen eli kollektiivin uusia jäseniä tuottavaan luonteeseen. Konkreettisten jälkeläisten kantajana nainen näyttäytyi kansallisuuden alkuperäisyyden takeena ja näin ollen vastuullisena sen ”puhtauden ja kunnian” säilymisestä. Naisen seksuaalisuuden kontrollointi onkin usein ollut kiinteä osa nationalistisia projekteja.

Tutkimukseni keskeisenä lähtökohtana ovat sukupuolentutkimuksen tuottamat tulokset naisuteen liitettyjen ideaaliominaisuuksien ja mielikuvien roolista kansallisuuden idean ja luonteen ilmaisemisessa. Kansallisuuden ja sukupuolimääritelmien tuottaminen ja legitimoiminen kietoutuivat ilmiöinä voimakkaasti yhteen. Myös suomalaisuuden ideaa alettiin ilmaista ja myydä 1800-luvun lopulla naisuteen ja naiskehoon liitettyillä mielikuvilla. Vuosisadan lopulla vakiintunut Suomi-neidon hahmo on yksi suomalaisuusliikkeen voimakkaimmista ja pitkäkestoisimmista representaatioista. Siitä on tullut meidän aikaamme tultaessa niin itsestään selvä, että jo pieni viite riittää sen tunnistamiseen. Neitseellisyyttä ja koskemattomuutta ilmaiseva neitohahmo on ruumillistuma maantieteelliselle alueelle mutta myös mentaaliselle kansakunnan idealle. Sen muotoutuminen itsestään selvyudeksi pitää sisällään monenlaisia tietoisia valintoja.

Olen artikkelimuotoisessa tutkimuksessani tarkastellut sitä, millaisia sukupuolittuneita merkityssisältöjä fennomaaniseen suomalaisuuskuvastoon tuotettiin Suomalaisen Teatterin ohjelmiston sekä näyttelijä Ida Aalbergin varhaisten roolitöiden ja henkilön kautta. Viimeisessä artikkelissa tarkastelin myös Aalbergin myöhäisempää henkilökohdasta asemoitumista siinä fennomaanisessa kansallisuuskurssissa, jota hänen kauttaan 1870–1880-luvuilla luotiin. Tutkimustani ohjasi ajatus kansallisuuden rakentumisesta performatiivisesti, tietynlaista hegemoniaa tuottavien ja vakiinnuttavien representaatioiden kautta. Kiinnostukseni ytimessä oli teatteri institutionaalisenä voimana. Viime kädessä kyse on vallasta, jota merkityksiä muodostavat ja välittävät toimijat pitivät käsissään.

Tutkimustulosteni valossa väitän, että Suomalainen Teatteri osallistui voimakkaasti kansalliseen projektiin soveltuvien representaatioiden luomiseen ja vakiinnuttamiseen. Kymmenen ensimmäisen toimintavuoden aikana esitetty ohjelmisto, siinä toistuvat tarinamallit, teemat ja henkilöhahmot sekä Ida Aalbergin roolien ja julkisuuskuvan kautta rakentunut mielikuvasto välittivät sukupuoli-ihanteita ja sukupuolittuneita metaforia, jotka aikakauden kontekstissa yhdistyivät kansallisuuden ja kansan käsitteiden muodostamiseen ja artikuloimiseen. Toisin sanoen, ne vakiinnuttivat käsityksiä suomalaisesta kansallisuudesta ja kansallisuuden rakenteisiin sisällytetyistä sukupuolirooleista. Tätä kautta rakentunut representaatio ilmaisi merkityksiä, joiden varaan suomalaisuusaatteen tarpeisiin luotu Suomi-neidon henkilöitymä myöhemmin vakiintui.

Teatterin tuottama neitorepresentaatio yhdistyi voimakkaasti talonpoikaiseen kontekstiin. Sukupuolittunut kuvasto soveltui aidon, viattoman ja kuuliaisen ”kansan” ihanteen artikuloimiseen, sillä samat ominaispiirteet oli sidottu myös aikakauden nais-ideaaliin. Sekä kansa että nainen nähtiin lapsen kaltaisena, viattomana, suojelun ja opastuksen tarpeessa olevana. Naissukupuolen tavoin kansan tuli kuitenkin pysyä paikallaan, muuttumattomana, sivistyneistön hyväntahtoisessa kontrollissa. Samalla neitorepresentaatio ilmaisi alkuperäisyyttä ja jatkuvuutta, ajatusta kansallisuuden historiallisuudesta ja muuttumattomuudesta, joiden kautta suomalaisuus rajautui muista kulttuurisista ja kansallisista identiteeteistä erilliseksi käsitteeksi ja kokemukseksi.

”Aidon suomalaisuuden” ohella neitohahmo representoi kansakunnan sisäisiä valtasuhteita. Se legitimoiti fennomaanien tavoittelemaa patriarkaalista yhteiskuntarakennetta:

kansakunnan eri ryhmien mutta myös sukupuolten välistä hierarkiaa. Viaton, suojaton ja miehen kontrolliin hakeutuva nuori naishahmo näyttäytyi sellaisen kansan representaationa, joka ei muodostanut uhkaa sivistyneistön valtapyrkimyksille. Samalla teatterin luomat representaatiot tuottivat käsityksiä hyväksytystä naiseudesta ja osallistuivat näin sukupuolittuneen yhteiskunnallisen todellisuuden rakentamiseen. Kansallisuuden ja naiseuden kategoriat ja ihanteet rakentuivat samoista mielikuvastoista, toisiaan tukien ja toisiinsa sekoittuen.

Tutkimukseni osoittaa myös, että neitorepresentaation kautta luotu kuva suomalaisuuden olemuksesta perustui lähes täysin kansainvälisille kuvastoille. Intertekstuaalisesti levinneet länsimaiset porvarilliset ihanteet palvelivat myös suomalaisen kansallisuuden rakentajia. Suomalaisuudesta tehtiin houkuttelevaa yhdistämällä siihen muita houkuttelevia arvoja ja ideaaleja.

Representaatioiden valta

Olen tutkimuksessani tarkastellut suomalaisuuskuvastojen muodostamista tietyn välineen kautta. On selvää, ettei tutkimus ole kattava yleistulkinta kansallisuuden ja kansakunnan muodostamisen prosessista tai edes teatteritaiteen kontribuutiosta sen suhteen. Tutkimukseni tarjoaa yhden näkökulman tavoista, joilla 1800-luvun jälkipuolen fennomaanisivistyneistö loi käsityksiä suomalaisuudesta ja yleisesti kansallisuuden ajatuksesta ja merkityksestä. Samalla tutkimus kuvaa prosessia, jossa hegemonista, tiettyjä valta-asetelmia ylläpitävää diskurssia on tuotettu ja uusinnettu, jossa tiettyjen käytäntöjen ja oletusten sosiaalisesti tuotettu alkuperä toistojen myötä hämärtyy tai katoaa ja jossa kyseiset käytännöt ja oletukset alkavat näyttää luonnollisilta itsestäänselvyyksiltä. Suomalaisen Teatterin osalta kyseessä olivat fennomaanisen suomalaisuuskäsityksen sisälle rakentuneet (sukupuolittuneet) valtasuhteet ja niiden luonnollistuminen.

Omassa ajassamme on edelleen merkityksellistä ymmärtää valta-asetelmia ylläpitävien kuvastojen muodostumista ja valtaa, joka merkitysten muodostajilla on. Yhteiskuntaa jäsentävien mielikuvien tuottaminen ja levittäminen on aina ideologisen vallan tavoittelua.⁴ Suomalainen Teatteri tuotti kuvastoillaan aikakautensa sukupuolikategorioita ja sukupuolten välistä kahtiajakoa ja merkityksellisesti ne uudelleen osaksi fennomaanista kansallisuusdiskurssia, käyttäen näin institutionaalista valtaansa. Luodut merkityssisällöt olivat tärkeitä fennomaanisivistyneistön kansalliselle projektille mutta myös sen oman identiteetin rakennukselle. Teatterin representaatiot muodostivat kollektiivista, sosiaalista mielikuvitusta, joka mahdollisti kansallisuuden kokemuksen ja siihen kietoutuneiden sukupuolikuvastojen ja hierarkioiden omaksumisen.

Tutkimus laajentaa käsitystä teatterin roolista sukupuolittuneen kansallisuuden tuottajana, mutta myös siitä merkitysten ympäristöstä, jossa aikalaiset elivät ja jonka kerrostuneet muodot ovat osa meidän aikamme sukupuolittamiseen ja toiseuttamiseen liittyviä kysymyksiä. Yhteiskunnan organisoituminen, kansalaiskäsittien syntyminen ja

4 Esim. Vuorinen 2010, 11.

sukupuoleen perustuva jako olivat toisiinsa kietoutuneita historiallisia prosesseja, mutta 1800-luvun puolivälissä luodut sukupuolitettut toimintapiirit näkyvät edelleen niin ajatusrakenteiden kuin yhteiskunnallisten toimintojenkin tasolla. Ei ole samantekevää, millaiset sosiaalisen todellisuuden versiot ovat historian kuluessa saaneet hallitsevan aseman. Siksi myös omassa ajassamme on pohdittava erilaisten diskurssien ideologisia seurauksia ja kenties asetettava kritisoimaan sellaisia käytäntöjä, jotka legitimoivat epäoikeudenmukaisia valtasuhteita. Tarkasteleman representaatit synnyttivät ja oikeuttivat ajallaan todellisuutta, jossa yhteiskunnallinen valta rakentui niin kulttuurisesti, ideologisesti kuin mielikuvien tasoilla polarisoituneen sukupuolierottelun varaan. En halua tutkimuksellani vahvistaa kuvattuja rakenteita, mutta toisaalta en halua myöskään tuottaa sellaista oletusta, jonka mukaan representaatit tai hegemonisetkaan diskurssit pitäisivät sisälleen yksiselitteisesti kielteisinä pidettäviä seurauksia.⁵ Kulttuuri ei ole koskaan valmis. Representaatioiden prosessiluonne tuo mukanaan sen, että kuvastot ja niiden tuottama sosiaalinen todellisuus voivat muuttua. Niinpä itsestään selvinä näyttäytyvät diskurssitkaan eivät ole ikuisia.

Historiankirjoituksen muistiin on jäänyt ennen kaikkea kirjallisuuden, musiikin ja kuvataiteiden kautta tehty suomalaisuuden luominen ja vakiinnuttaminen. Teatterin esitystilanteen katoava luonne lieenee yksi osasy sille, etteivät teatterin tuottamat representaatit ole tallentuneet kansallisuuden muodostamista tarkastelleisiin tutkimuksiin samalla tavoin. Ajalla, jolloin suuri osa rakenteilla olleen kansakunnan jäsenistä ei aidosti päässyt ensin mainittujen taidemuotojen äärelle, näyttäytyy maata laajasti kiertänyt Suomalainen Teatteri merkittävämpänä fennomaanisten merkityssisältöjen välittäjänä kuin aiemmin on ajateltu.

Teatteritaide on myös aineetonta, elävää kulttuuriperintöä, joka siirtyy sukupolvelta toiselle. Unescon yleissopimuksessa aineettoman kulttuuriperinnön suojelukeinoiksi on määritelty tallennus, dokumentointi, kasvatusta, koulutus ja tutkimus. Teatterihistorian tutkimuksena työni näyttäytyy näin myös yhtenä esittävän taiteen suojelukeinoista.

Lähteet

- Jokinen, Arja ja Kirsi Juhila. 1993. "Valtasuhteiden analysoiminen." Teoksessa Arja Jokinen, Kirsi Juhila ja Eero Suoninen (toim.). *Diskurssianalyysin aakkoset*. Tampere: Vastapaino, 75–108.
- Pulkkinen, Tuija. 1999. "Kielen ja mielen ykseys. 1800-luvun suomalaisen nationalismin erityispiirteistä ja perinnöstä poliittisessa ajattelussa." Teoksessa Tuomas M. S. Lehtonen (toim.). *Suomi, outo, pohjoinen maa? Näkökulmia Euroopan äärien historiaan ja kulttuuriin*. Jyväskylän: PS-kustannus, 118–137.
- Salmi, Hannu. 2002. *Vuosisadan lapset: 1800-luvun kulttuurihistoria*. Turun yliopiston täydennyskoulutuskeskus.
- Vuorinen, Marja. 2010. *Kuviteltu aatelismies: aateluus viholliskuvana ja itseymmärryksenä 1800-luvun Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

⁵ Esim. Jokinen ja Juhila 1993, 97.